

Catalina-affären 1952

Michael Karlsson
CRISMART
2009

Catalina-affären 1952

Synopsis

I juni 1952 sköt Sovjetunionen ned två svenska militärflygplan över Östersjön. Det första planet, en obebäpnad DC-3:a som användes för signalspaning, besköts den 13 juni över internationellt vatten och var fram till år 2003 spårlost försvunnet. Det andra planet, en obebäpnad Catalina som deltog i sökningarna efter DC-3:an, sköts ned över internationellt vatten den 16 juni, men lyckades nödlanda på vattnet varvid besättningen kunde räddas. Nedskjutningarna utlöste den allvarligaste säkerhetspolitiska krisen för Sverige sedan det andra världskriget. Hur skulle Sverige reagera? Vad var anledningen till Sovjetunionens agerande? Frågor som dessa upptog en stor del av de svenska beslutsfattarnas agenda under några krisfyllda dagar sommaren 1952.

Händelseförlopp:

FREDAG, 13 JUNI. Klockan 09.05 påbörjar DC-3:an en signalspaningsflygning över Östersjön. Planet startar från Bromma och har åtta man ombord. Drygt två timmar senare, kl. 11.23, mottar Flygflottiljen F 2 vid Hägernäs ett anrop som avbryts, men som uppfattas komma från DC-3:an då man känner igen sättet att signalera. Anropet besvaras, men utan resultat. Från kl. 11.38 börjar planet anropas med intervaller av en minut. Då inte heller dessa anrop besvaras påbörjas kl. 12.16 eftersökningar med sjöräddningsplan, som snart tillförs ytterligare flyg och marina enheter.¹ Statsminister Tage Erlander meddelas mycket snart vad som hänt och att efterspaningar inletts.² Vid 13-tiden kränker ett av de deltagande räddningsplanen sovjetiskt lufrum, men besättningen rapporterar inte detta till spaningsledningen förrän tre dagar senare.³ Med anledning av eftersökningarna utgår en order till spaningsstyrkan från FOA och FRA att i princip inte tillåta fotografering av DC-3:an.⁴ För att inte röja FRA:s existens instrueras även besättningens fruar, att vid frågor från pressen säga att deras män har tillhört flygvapnet. Under eftermiddagen tillsätts en haverikommission och försvarsstaben begär hos de finska och sovjetiska militärattachéerna i Stockholm att få ta del av eventuella upplysningar om DC-3:ans försvinnande.⁵ Finland svarar att man inte har några upplysningar, medan Sovjetunionen inte svarar alls. Kl. 18.30 tillkännager försvarsstaben i ett pressmeddelande att DC-3:an försvunnit då den skulle ”utföra navigeringsflygning över Östersjön i samband med utbildning i radiotelegrafistjänst”.⁶

¹ Utdrag ur rapport från flygvapnets haverikommission rörande DC-3:an, Aktstycken ..., Ny serie II: 2, 1952. Se även Ds 1992: 5, s.43-47.

² Erlander, 1974: 303. I sina memoarer berättar Erlander att han ägnade förmiddagen den 13 juni åt att fundera över händelseutvecklingen sedan sin 50-årsdag, på dagen ett år innan. Efter att ha reflekterat över sin privata situation och det allmänna utrikespolitiska läget, fortsätter han: ”Så långt hade jag kommit i mina funderingar då jag fick ett meddelande att en DC-3:a som försvaret använt för spaning i Östersjön inte lämnat den rutinmässiga lägesuppgiften.” (a.a.)

³ Utrikesnämndens memorialprotokoll 19/6 1952. Se även Agrell, 1986: 96.

⁴ Försvarets forskningsanstalt, FOA, var den myndighet som byggde upp och organiserade den tekniska underrättelsetjänsten dit signalspaningen hörde. Försvarets radioanstalt, FRA, var den största beställaren av signalspaningsflygningar och som även hade egen personal med ombord. Genomförandet av flygningarna låg dock på flygvapnet. Ds 1992: 5, kap. 3. Olsson, 1987: 15-18, 30 och 62f.

⁵ Ds 1992: 5, s. 52.

⁶ Pressmeddelande från försvarsstaben 13/6 1952, Aktstycken ..., Ny serie II: 2, 1952.

LÖRDAG, 14 JUNI. Sökningarna efter DC-3:an fortsätter, men utan resultat.

SÖNDAG, 15 JUNI. På morgonen kl. 08.30 påträffas den svenska jagaren Sundsvall en sönderskjuten uppblåst gummilivbåt, som tillhör den försvunna DC-3:an.⁷

MÅNDAG, 16 JUNI. En Catalina, som deltar i sökandet efter DC-3:an, beskjuts kl. 04.15 av två sovjetiska jaktflygplan. Strax därefter siktas det beskjutna planet på låg höjd med västlig kurs. På den plats där planet sist sågs påträffas kl. 09.25-09.57 en oljefläck och andra fynd som härrör från det nu andra saknade planet.⁸ Cirka tre timmar efter flyganfallet har hela den militära och politiska ledningen underrättats. Överbefälhavaren Nils Swedlund, försvarsstabschefen Rickard Åkerman och försvarsminister Torsten Nilsson, som alla befinner sig i Lappland, nås per telefon mellan kl. 07.00-07.30. Dessa bryter omedelbart upp och anländer med flyg till Bromma kl. 16.⁹ Flygvapenchefen Bengt Nordenskiöld svarar på beskedet om nedskjutningen med att under förmiddagen genomföra en styrkedemonstration över Östersjön med i stort sett hela det svenska flygvapnet.¹⁰

Statsministern informeras om nedskjutningen av Catalinan per telefon kl. 07.40 av UD:s kabinetssekreterare Arne Lundberg.¹¹ Erlander har därefter ett samtal med finansminister Per Edvin Sköld, och båda är överens om att offentliggöra händelsen. Kl. 08.55 ringer Sven Dahlman, utrikesråd vid UD, och bekräftar för statsministern att Catalinan har skjutits ned. Erlander – som även fungerar som t.f. utrikesminister då Östen Undén är på semester – ber omgående kabinetssekreteraren att göra ett utkast till protestnot. Kl. 10 presenterar Lundberg sitt förslag varefter Erlander och Sköld formellt beslutar om noten. Den svenska protesten överlämnas därefter av statsministern till den sovjetiske ambassadören Konstantin Rodionov kl. 13.00.¹² I noten begärs att omständigheterna vid beskjutningen undersöks, att de ansvariga bestraffas och att åtgärder vidtas för att förhindra ett upprepande. I slutet av samtalet får Erlander ett meddelande från flygvapenchefen om att Catalinans besättning har räddats. Efter beskjutningen har man lyckats nödlända på vattnet och gå i livbåtarna. Man har därefter plockats upp av ett västtyskt lastfartyg, som tagit med dem till Hangö i Finland där de sårade tagits om hand. När besättningens öde blir känt beslutar flygstaben att direkt flyga hem dem och under eskort av jaktplan. Besättningen beläggs även med tystnadsplikt, men innan beslutet når dem har de redan hunnit besvara ett par journalisters frågor.¹³ Kl. 16 återvänder ÖB och försvarsstabschefen till Bromma. De möts av Nordenskiöld som ger dem en orientering under bilresan in till Stockholm och ett möte med regeringen kl. 17.30.¹⁴ Vid mötet med militärledningen beslutas att ÖB redan till nästa dag ska ge förslag på vilka omedelbara åtgärder som läget kräver. Senare på kvällen informerar Erlander partiledarna för bondeförbundet och folkpartiet om regeringens åtgärder.¹⁵

TISDAG, 17 JUNI. Kl. 11 har regeringen en genomgång av läget och diskussion av tänkbara åtgärder. Efter inledande föredragningar, om bl.a. iakttagelser av överflygningar den

⁷ Utdrag ur rapport från flygvapnets haverikommission rörande DC-3:an, a.a. Se även Ds 1992: 5, s. 50.

⁸ Utdrag ur rapport från flygvapnets haverikommission rörande Catalinan, a.a.

⁹ Swedlunds och Åkermans dagböcker 16/6 1952.

¹⁰ Agrell, 1986: 146 not 54. Se även Olsson, 1987: 36-39. Det har inte påträffats några uppgifter om den exakta tidpunkten för makt demonstrationen. Möjligtvis ägde den rum vid tio tiden på förmiddagen. Nordenskiöld, som själv deltog i flygningen, var nämligen kallad till ett möte med statsministern klockan 10, men kom nu en hel timme för sent. Erlander, 2002: 109. Se även Erlander, 1974: 306.

¹¹ Erlander, 2002: 105-109. Se även Erlander, 1974: 304-308.

¹² Notväxlingen redovisas i Aktstycken ..., Ny serie II: 2, 1952.

¹³ Olsson, 1987: 40-3.

¹⁴ Swedlunds och Åkermans dagböcker 16/6 1952.

¹⁵ Erlander, 2002: 108f. Se även Erlander, 1974: 309. Regeringen bestod av en koalition mellan socialdemokraterna och bondeförbundet, medan folkpartiet, högerpartiet och det kommunistiska partiet tillhörde oppositionen.

13 juni och förhören med Catalinans besättning, redovisar ÖB sina förslag till åtgärder.¹⁶ Dessa omfattar skärpt uppmärksamhet mot överflygningar och undvikande av varje eftergift till ryssarna. Flygvapenchefen överraskar därefter de närvarande med att oombedd berätta allt han vet om signalspaningen. För bland annat finansministern kommer flera av dessa uppgifter som en överraskning och efter mötet får flygvapenchefen en reprimand av ÖB. Nordenskiölds agerande ger också försvarsministern problem när han försöker få med sig de övriga i regeringen på ÖB:s förslag, men kl. 14 kan han ändå meddela ÖB att man beslutat om skärpt luftbevakning och jaktberedskap, snabbutredning av FRA:s ställning samt inköp av nya plan.

I anslutning till förmiddagsmötet berättar flygvapenchefen för statsministern att man kränkte sovjetiskt luftrum i samband med eftersökningarna den 13 juni.¹⁷ Med anledning härav beslutar Erlander, Sköld och Nilsson kl. 12.40 att den sovjetiska regeringen ska meddelas om gränskränkningen. Kl. 18.15 får statsministern ett telefonsamtal från Dag Hammarskjöld, konsultativt statsråd med ansvar för utrikesfrågor, som meddelar att UD inte är klar med meddelandet och att ryssarna därför inte hinner underrättas samma dag. Erlander och Hammarskjöld enas därför om att ambassör Rolf Sohlman i Moskva ska instrueras att efterföljande morgon framföra en svensk ursäkt. Strax före midnatt överlämnar Sovjetunionen en protestnot mot en svensk flygplanskränkning och beskjutning av ryska plan, som sägs ha ägt rum vid Dagö den 16 juni kl. 06.00.

ONSDAG, 18 JUNI. Med anledning av de två nedskjutningarna skickar UD ett telegram till Östen Undén i Italien och underrättar honom om dels att utrikesnämnden kommer att sammanträda den 19 juni, dels att verkställandet av "det amerikanska avtalet" nu har kommit i ett ändrat läge.¹⁸ Utrikesministern beslutar att omedelbart resa hem.¹⁹ Kl. 18.30 överlämnar Dag Hammarskjöld regeringens svar på den sovjetiska protesten den 17 juni. I svarsnoten, som helt avvisar de sovjetiska beskyllningarna, sägs att Sverige den 16 juni endast haft två obeväpnade Catalinor nordost om Gotland och uteslutande över internationellt vatten. Hammarskjöld understryker också att man fortfarande väntar ett svar på den svenska protesten den 16 juni.²⁰

TORSDAG, 19 JUNI. Utrikesminister Undén anländer på morgonen till Stockholm och får under förmiddagen orienteringar av Hammarskjöld och Lundberg.²¹ Kl. 14 sammanträder utrikesnämnden för första gången under krisen.²² Vid mötet informeras ledamöterna om de två flygplansincidenterna och den diplomatiska aktiviteten. Det förs även en kort diskussion om det fortsatta diplomatiska agerandet och möjligheten för Sverige att vända sig till FN. Senare på kvällen överlämnar Sovjetunionen en not, som utgör ett svar på de svenska noterna den 16 och 18 juni. Den sovjetiska regeringen avvisar den svenska protesten och vidhåller att en svensk Catalina den 16 juni kränkte den sovjetiska gränsen och öppnade eld mot förföljande jaktplan.

FREDAG, 20 JUNI. Efter analys av den sovjetiska noten drar statsministern slutsatsen att den är "klart reträtt-aktig" och att Sovjetunionen har avstått från att ta upp storpolitiska frågor.²³ Erlander bedömer därför att den svenska positionen är stark.

EFTERSPEL I (21 juni – 16 oktober). Efter att Sovjetunionen avstått från att politisera nedskjutningarna återstod att fastställa hur dessa gått till och få ett avgörande i skuldfrågan. På grundval av haverikommissionens slutrapport överlämnade Sverige den 1 juli en not där

¹⁶ Swedlunds och Åkermans dagböcker 17/6 1952.

¹⁷ Erlander, 2002: 110f. Se även Erlander, 1974: 310f.

¹⁸ Telegram från utrikesdepartementet till Undén via den svenska legationen i Rom 18/6 1952.

¹⁹ Undéns dagbok 18/6 1952.

²⁰ Utrikesnämndens memorialprotokoll 19/6 1952.

²¹ Undéns dagbok 19/6 1952.

²² Protokoll utrikesnämndens sammanträde 19/6 1952 och utrikesnämndens memorialprotokoll 19/6 1952.

²³ Erlander, 2002: 115. Se även Erlander, 1974: 313.

man: a) vidhöll att Catalinan skjutits ned över internationellt vatten, b) protesterade mot att även DC-3:an beskjutits över internationellt vatten²⁴, c) markerade att svenska militärflygplan skulle fortsätta flyga över fritt hav och d) föreslog en internationell procedur för att klarlägga fakta och fastställa rättsliga konsekvenser. Det sovjetiska svaret dröjde till den 16 juli i vilket man: a) vidhöll sin version om Catalinan, b) avvisade protesten över DC-3:an, c) förklarade att man inte bestred Sveriges rätt att flyga över internationellt hav och d) förklarade att det inte fanns anledning till en internationell procedur eftersom man hade rätt att skydda sin egen gräns. Länderna upprepade därefter sina versioner och ståndpunkter ytterligare en gång, Sverige den 5 augusti och Sovjetunionen den 8 oktober. I augusti utbröt en inrikespolitisk strid i Sverige om man skulle vända sig till FN eller inte.²⁵ Regeringen valde att avstå från en hänvändelse till FN dels för att det var tveksamt om affären kunde sägas hota internationell fred och säkerhet, dels för att säkerhetsrådet knappast kunde göra mer än att rekommendera en internationell procedur, som Sovjetunionen redan hade sagt nej till, dels för att man ville undvika en internationell politisering. Regeringen valde istället att distribuera en aktsamling över affären till FN:s medlemsstater och ta upp saken i utrikesministerns anförande i FN:s generaldebatt den 16 oktober.

EFTERSPEL II (1953-2004). Den svenska DC-3:an var spårlöst försvunnen i mer än 50 år. Trots en rad artiklar och böcker i ämnet förblev frågan om vad som egentligen hände med planet och dess besättning höljd i dunkel under lång tid. Den så kallade DC 3-utredningen 1992 kunde presentera en mer ingående bild av bakgrunden till flygningarna och förloppet fram till beskjutningen den 13 juni 1952, men utan att kunna ge svar på vart planet och besättningen tagit vägen därefter. Det skulle dröja till sommaren 2003 innan den frågan fick ett svar. Den 17 juni 2003 underrättades nämligen Försvarsmakten om att företaget Marin mätteknik påträffat ett flygplan på Östersjöns botten öster om Gotska Sandön.²⁶ På grundval av bland annat en videofilmupptagning konstaterades att fyndet med all sannolikhet var den saknade DC-3:an. Bärgningsoperationen inleddes ett år senare och strax efter midnatt till den 19 mars 2004 kunde flygplanet lyftas upp ur vattnet och lastas ombord på marinens ubåtsräddningsfartyg Belos.

Några viktiga svenska beslutsfattare

Tage Erlander, statsminister
Östen Undén, utrikesminister
Torsten Nilsson, försvarsminister
Per Edvin Sköld, finansminister
Dag Hammarskjöld, konsultativt statsråd med ansvar för utrikeshandelsfrågor
Nils Swedlund, överbefälhavare
Rickard Åkerman, försvarsstabschef
Bengt Nordenskiöld, flygvapenchef
Arne Lundberg, kabinettssekreterare vid utrikesdepartementet

Sammanfattning av beslutstillfällena 13-20 juni 1952

²⁴ Statens kriminaltekniska anstalt hade vid undersökningar av DC-3:ans gummilivbåt kommit fram till att denna aldrig hade varit uppblåst och att dess skador hade orsakats av splitter från sovjetisk granatammunition.

²⁵ Det partipolitiska spelet kring Catalina-affären finns utförligare behandlat i Karlsson, 1995.

²⁶ Försvarsmakten, pressmeddelanden 18/6 och 29/7 2003 samt 19/3 2004.

<i>Nr</i>	<i>Beslutstillfälle</i>	<i>Typ av beslutsenhet</i>
1.	Eftersökningar	Individer, smågrupper
2.	Haverikommission	Smågrupp
3.	Offentliggörande av DC-3:ans försvinnande	Smågrupp
4.	Problemdefinition	Smågrupp, individer
5.	Offentliggörande av nedskjutningen av Catalinan	Individ
6.	Diplomatisk protest	Individ
7.	Styrkeuppvisning av flygvapnet	Individ
8.	Flygeskort och tystnadsplikt	Smågrupp
9.	Höjd beredskap och fortsatta signalspaningsflygningar	Smågrupp

1. Eftersökningar

Under den första timmen efter DC-3:ans försvinnande fattade enskilda individer på lokal nivå inom försvaret beslut om olika eftersökningar. Intrycket är att dessa första beslut till stor del påverkades av rutiner och förutbestämda regler för hur man skulle agera i olika situationer.²⁷ Signalisten på flygflottiljen F 2, som tog emot det avbrutna anropet från DC-3:an, svarade med upprepade anropssignaler. Fanjunkare Clas Bertil Holm vid flygvapnet, som tog emot DC-3:ans lägesuppgifter, började tio minuter efter den uteblivna avrapporteringen att anropa planet med ett anrop i minuten under fem minuter. Flygräddningen vid F 2, som under morgonen rutinmässigt beordrats 15 minuters beredskap under DC-3:ans flygning, gavs drygt en kvart efter det avbrutna anropet order om högsta beredskap och en halvtimme senare beordrades det första räddningsplanet att påbörja flygspaning.

Men även om de första besluten följde vissa givna mallar för hur man skulle agera så uppstod ändå flera allvarliga problem när beslutet om eftersökningar skulle genomföras. Ett första problem var att det medförde en risk för att signalspaningen och den bakomliggande organisationen med FRA i spetsen kunde komma att avslöjas och därmed komplicera krishanteringen. En omedelbar risk var att media började göra efterforskningar om vad DC-3:an egentligen sysslade med varvid personal som deltog i sökandet eller anhöriga kunde komma att röja viktiga uppgifter. Effekten hade sannolikt blivit att de svenska krishanterarna hade fått ägna betydligt mer tid och resurser åt relationen till media och den politiska oppositionen. Därtill hade förmodligen bilden av Sverige som den oskyldiga parten i krisen kommit att rubbas. De ansvariga myndigheterna bakom flygningarna, FRA och FOA, förbjöd därför fotografering av DC-3:an om det återfanns. Ett undantag gjordes för planets exteriör, men under förutsättning att flygstabens pressavdelning gav sitt godkännande till publicering.²⁸ Bakgrunden till beslutet var att flygplanet hade anpassats såväl in- som utvändigt för att kunna bedriva signalspaning. Planet hade t.ex. ett flertal extra antenner, som oundvikligen hade frambringat misstankar om att det inte var ett vanligt plan. Ytterligare en fråga som FRA hade att ta ställning till var förhållandet till de anhöriga. Ombord på DC-3:an fanns fem personer som tillhörde FRA och vars fruar man nu måste underrätta. Problemet var dock att personalen hade tillhört en hemlig underrättelseorganisation. När FRA tog kontakt med fruarna framhöll man därför att dessa vid eventuella kontakter med pressen istället skulle uppge att flygvapnet hade varit männens arbetsgivare.²⁹ Besluten inom FRA och FOA togs sannolikt i små grupper eftersom det var ytterst få personer som hade detaljkunskap om

²⁷ Ds 1992: 5, s. 43-50. Se även Olsson, 1987: 26-29.

²⁸ Olsson, 1987: 30.

²⁹ A.a., s. 62f.

verksamheten. Inom FRA var det endast fem personer, utöver de fem som fanns med på DC-3:an, som kände till flygrouterna.³⁰

Ett andra problem uppstod när ett svenskt räddningsplan kränkte sovjetiskt luftrum under sökningarna efter DC-3:an. Besättningen hävdade att detta var ett misstag till följd av dålig sikt. Sett ur krishanteringssynpunkt innebar dock detta misstag att Sverige redan efter ett par timmar riskerade att orsaka en betydande eskalering av krisen. Det är svårt att uppfatta det som något annat än ren tur att Sovjetunionen inte upptäckte planet och sköt ned det.

För det tredje innebar det faktum att besättningen inte rapporterade gränskränkningen förrän tre dagar senare en risk för att Sovjetunionen skulle förekomma en svensk ursäkt med en diplomatisk protest. För även om Sovjetunionen inte sköt ned planet fanns fortfarande risken att man i varje fall hade registrerat gränskränkningen och nu höll på att förbereda diplomatiska åtgärder. När Erlander på förmiddagen den 17 juni väl fick kännedom om det inträffade gjorde han också omedelbart bedömningen att det var ”i ett kritiskt läge en allvarlig historia.”³¹ Han kontaktade därför omgående Sköld och Nilsson för att informera dem om det inträffade. Vid samtalet, som ägde rum kl. 12.40, enades man om att Sovjetunionen och allmänheten omedelbart måste underrättas om den svenska gränskränkningen. När Erlander därefter bad Hammarskjöld att ordna saken så underströk han också att det måste ordnas ”så snabbt, att ryssarna icke skulle hinna före”.³² Tvärtemot regeringens önskan verkställdes dock inte beslutet direkt, vilket bidrog till att ryssarna hann före med sin protest. Dagen efter, den 18 juni, noterade statsministern upprört i sin dagbok:

Klockan 18.15 i går ringde Hammarskjöld och meddelade att U.D. suttit och grubblat på skitet om positionsuppgifterna, så att nu var det för sent att meddela ryssarna något i dag!! Jag blev ju ytterligt förbannad. Vi enades om att Sohlman skall instrueras att framföra en ursäkt [från] Sverige i morgon bittida. Men jag framhöll vilka risker som U.D:s söl vållat.

Jag underrättade Sköld, som icke ansåg att U.D. sölat utan snarare medvetet saboterat regeringens beslut.³³

För statsministern kom uppgiften om den svenska gränskränkningen även olägligt ur en annan synvinkel. Den 16 juni hade nämligen varit en mycket intensiv arbetsdag för Erlander och han kände därför ett stort behov av att få tid över för reflexion och djupanalys av allt som hade hänt. Men dessa förhoppningar grusades snabbt när han fick reda på gränskränkningen, vilket träffande fångas i hans memoarer: ”Hoppet om att påföljande dag skulle ge tid till eftertanke och analys slogs i spillror redan på förmiddagen.”³⁴

2. Haverikommission

Med anledning av DC-3:ans försvinnande beslöt flygstaben, som hade det formella ansvaret för signalspaningsflygningarna, att omedelbart tillsätta en preliminär haverikommission. Eftersom det ännu inte fanns några uppgifter om vad som hade hänt med planet, eller om det ens hade havererat efter det avbrutna anropet, användes benämningen ”preliminär” haverikommission. Till ordförande för kommissionen utsågs chefen för flygflottiljen vid F 2, överstelöjtnant Gösta Sandberg. Eftersom DC-3:an tillhörde F 8 utanför Stockholm, måste utredningen ledas av en person från en annan flottilj. Beslutet att tillsätta en kommission,

³⁰ Ds 1992: 5, s. 34.

³¹ Erlander, 1974: 310.

³² Erlander, 2002: 110.

³³ A.a., s. 110f.

³⁴ Erlander, 1974: 310.

liksom valet av ordförande, skedde helt rutinmässigt. Haverikommissionen inledde sitt arbete omgående. Bland de första besluten som togs var att ge säkerhetspolisen i uppdrag att undersöka ”omständigheterna vid planets start och frågorna hur planet använts och förvarats tiden före den aktuella flygningen samt sedvanliga personundersökningar.”³⁵ Personal från säkerhetspolisen fanns också med när kommissionen på eftermiddagen den 13 juni inledde de första förhören med vittnen och ansvariga personer. Beslutet att anlita säkerhetspolisen skedde delvis rutinmässigt, men tycks i det här fallet även ha motiverats av tidiga misstankar om att flygplanet kunde ha varit utsatt för sabotage.

Sedan Catalinan skjutits ned den 16 juni tillsatte flygstaben omedelbart en andra haverikommission. På grund av det nära sambandet mellan de två flygplansincidenterna utsågs, med undantag för ordföranden, samma personer att ingå i de två formellt separata utredningarna. Ordförande i haverikommissioner var vanligtvis en flottiljchef, men nu utsågs chefen för 1. Flygeskadern översten Björn Bjuggren att leda utredningen. DC 3-utredningen från 1992 menade att ordförandevalet visade ”hur allvarligt situationen bedömdes och den speciella vikt som lades vid dessa två haverikommissioner.”³⁶ Men konstruktionen av haverikommissionerna hade både för- och nackdelar. Genom personsambandet gjordes vissa samordningsvinster. Men å andra sidan tvingades gruppen nästan omgående att göra hårda prioriteringar. Exempelvis hade förhören rörande DC-3:an pågått sedan den 13 juni, men när det på eftermiddagen den 16 juni stod klart att besättningen på Catalina-planet hade räddats gavs denna del av utredningsarbetet prioritet och förhören kring DC-3:an återupptogs inte förrän Catalina-utredningen hade avslutats knappt två veckor senare.

Haverikommissionerna arbetade under stor tidspress. Catalina-utredningen lämnade sin slutrapport den 27 juni och utredningen kring DC-3:an avslutades den 1 juli, dvs. arbetet slutfördes efter 12 respektive 18 dagars arbete. Tidspresen hängde till stor del samman med den intensiva notväxlingen där, enligt DC 3-utredningen, ”haverikommissionsrapporterna var av avgörande betydelse för den svenska regeringens agerande.”³⁷ Ett exempel på detta var att utdrag ur rapporterna bifogades den svenska noten den 1 juli. Senare förklarade sig Sverige även berett att låta en oberoende instans, som t.ex. den internationella domstolen, få ta del av utredningsmaterialet. På en mycket väsentlig punkt avvek dock regeringen från utredningstexten. I noten till Sovjetunionen den 1 juli drog man nämligen, med hänvisning till haverikommissionens slutrapport, slutsatsen att DC-3:an hade beskjutits av sovjetiskt jaktflyg över internationellt vatten ”med påföljd att planet störtat och besättningen omkommit”. Men faktum är att det finns inget stöd i rapporten för att planet verkligen störtade och besättningen omkom.³⁸

3. Offentliggörande av DC-3:ans försvinnande

Drygt sju timmar efter att DC-3:an försvann offentliggjorde försvarsstaben händelsen genom ett pressmeddelande.³⁹ Innehållet formulerades dock inte av försvarsstaben, utan av flygvapnet tillsammans med FRA. Det främsta skälet härför torde vara att man inom staben

³⁵ Ds 1992: 5, s. 86.

³⁶ A.a., s. 85.

³⁷ A.a.

³⁸ A.a., s. 50. Se även Olsson, 1987: 74. Till viss del hade formuleringen en inrikespolitisk bakgrund. I utrikesnämnden dagen innan hade nämligen folkpartiledaren Bertil Ohlin argumenterat för att ”uttrycket ’planets störtning som följd’ borde med tanke på opinionen formuleras ’störtning och besättningens undergång’ eller liknande.” Utrikesnämndens memorialprotokoll 30/6 1952.

³⁹ Olsson, 1987: 22.

saknade detaljkunskaper om DC-3:ans verksamhet.⁴⁰ Därtill kan noteras att såväl överbefälhavaren, försvarsstabschefen liksom mer än hälften av försvarsstabens personal var borta just dessa dagar.⁴¹ Till sitt innehåll var pressmeddelandet relativt detaljerat. Det innehöll uppgifter om besättningen och händelseförloppet, inklusive tidpunkter och lägesuppgifter. I två avseenden var dock informationen inte korrekt. Beträffande DC-3:ans *verksamhet* visar meddelandet att det inte bara föregicks av s.k. icke-beslut, utan även beslut om desinformation. De ansvariga nöjde sig inte med att bara utelämna uppgifter om signalspaningen (icke-beslut), utan uppgav direkt felaktigt att planet skulle utföra navigeringsflygning i syfte att utbilda radiotelegrafister (desinformation). Bakgrunden till dessa beslut fångas sannolikt ganska väl av statsministerns egen kommentar till pressmeddelandet:

Formuleringen var med den ovisshet som ännu rådde förklarlig. Försvinnande kunde innebära att våra relationer till främmande makt berördes. Och det tillhör ju ritualen i det mellanstatliga umgänget att ingen stat erkänner sig bedriva underrättelseverksamhet, medan varje stat beskyller alla andra stater för att bedriva spioneri.⁴²

Det andra fallet där informationen inte var korrekt gällde DC-3:ans *färdväg*. Här säger meddelandet att planet skulle flyga ”Stockholm – Gotlands sydspets – öster om Gotland – Stockholm.” I verkligheten gick planet direkt ut till farvatten öster om Gotland och flög parallellt längs den baltiska kusten. Sett ur krishanteringssynpunkt kan uppgifterna om verksamhet och färdväg mycket väl ha uppfattats som nödvändiga, dvs. genom att hålla varje antydning om signalspaning borta undviks en komplikation av affären som troligen hade höjt tonläget i krisen. Samtidigt ska den fördel som uppnåddes härigenom ställas mot det faktum att det inte bara var i ”det mellanstatliga umgänget” som försvarsmakten begränsade och spred vilseledande information. Pressmeddelandet fick förstås samma konsekvenser i relationen till inhemska aktörer, som t.ex. allmänheten och massmedia. Det bör understrykas att inte ens utrikesnämnden fick ta del av sanningen. Frågor om DC-3:ans verksamhet besvarades undflyende eller inte alls. Vid nämndens möte den 19 juni påstod således försvarsministern att DC-3:an var ute på övning och att det var ett vanligt transportplan utan radar.⁴³ Efteråt noterade försvarsstabschefen Åkerman förnöjt att ”T.N. (Torsten Nilsson, förf:s anm.) svarade bra på frågan om DC-3:ans sysselsättning.”⁴⁴ Målet att hemlighålla DC-3:ans verksamhet lyckades, som inte minst bekräftas av att namnet på de två incidenterna blev Catalina-affären och inte DC-3-affären som sakligt sett vore riktigare.

4. Problemdefinition

I Catalina-affären kom den högsta politiska och militära ledningen att ägna betydande tid åt frågan om vilka motiv som kunde finnas bakom det sovjetiska uppträdandet. Statsminister Erlander, som mycket snart underrättades om att DC-3:an saknades, befarade direkt att det

⁴⁰ Till följd av incidenten med DC-3:an ansåg ÖB att verksamheten i fortsättningen borde ”hållas strängt i ledningens hand.” Swedlunds dagbok 17/6 1952.

⁴¹ Åkermans dagbok 30/6 1952.

⁴² Erlander, 1974: 304.

⁴³ Utrikesnämndens memorialprotokoll 19/6 1952.

⁴⁴ Åkermans dagbok 19/6 1952. Problemet var bara att utrikesnämndens ledamöter vid kommande möten fortsatte att kräva besked om DC-3:an. Den 9 oktober frågade von Friesen (fp) ”Kan nämnden inte få veta vad DC 3-an hade för sig?” Regeringen stod dock fast och Erlander svarade bara kort att ”Jag tror inte att det finns några hemliga uppgifter som undanhållits nämnden.” Utrikesnämndens memorialprotokoll 9/10 1952.

kunde innebära en kris i förhållandet till Sovjetunionen. Under ett samtal med Dag Hammarskjöld dagen efter ringade de båda in problemet:

Är vårt plan nedskjutet av ryssarna eller föreligger ett sabotage? Hammarskjöld anser sej inte kunna bortse från möjligheten. Ryssarna har säkert varit besvärade av våra försök att följa deras verksamhet. Självfallet betraktade de flygplanet som en del av vår underrättelsetjänst. Men skulle de ändå våga skjuta ner ett svenskt plan på öppet vatten? Hammarskjöld påpekar att om de velat ge en varning är tidpunkten mycket väl vald.⁴⁵

Ministrarnas analys är relativt entydig. Den innebar att Sovjetunionen medvetet hade försökt att stoppa insyn i dess militära verksamhet. Det enda tvivel som fanns var om Sovjetunionen skulle våga gå så långt som att skjuta ned planet över internationellt vatten. Tidigare fall visar att man faktiskt var beredd att göra detta, som t.ex. nedskjutningen av ett amerikanskt plan över Östersjön 1950. Det dröjde dock ytterligare några dagar innan beslutsfattarna själva började referera till dessa fall.⁴⁶ I ett avseende är Erlanders och Hammarskjölds analys tvetydig. Det gäller uppgiften om att *tidpunkten* är central för problemdefinitionen. Senare utredningar har visat att det inte fanns något ovanligt eller väsentligt annorlunda med DC-3:ans flygning den 13 juni jämfört med tidigare flygningar, som avslöpt utan incidenter.⁴⁷ En alternativ tolkning kan därför vara att tidpunkten för den sovjetiska varningen istället syftar på t.ex. det avtal om Nato-status vid köp av amerikansk krigsmateriel som Sverige förhandlade med USA om vid den här tiden.⁴⁸ I ett UD-telegram till Undén den 18 juni sägs också att verkställandet av "det amerikanska avtalet" har kommit i ett ändrat läge genom nedskjutningarna och att det vore "Lyckligast om vi kunde få överenskommelsen betraktad som en 'understanding established de facto although not to be formalized for the time being'".⁴⁹

Beslutsfattarnas tolkningar innebar att man befarade att DC-3:ans försvinnande var ett resultat av en medveten sovjetisk våldshandling för att nå ett bestämt mål. Förutom det hot som man såg bakom försvinnandet, uppfattade statsministern också situationen som besvärlig eftersom hans främsta säkerhetspolitiska beslutsfattare var borta. Utrikesminister Undén var på semester i Italien, försvarsminister Nilsson var på resa i Lappland och Hammarskjöld var precis i färd med att bege sig dit. I sin dagbok den 14 juni noterade Erlander: "Otrevligt är onekligen att bägge utrikesministrarna och försvarsministern är borta, om något skulle hända."⁵⁰ När så Catalinan sköts ned på morgonen den 16 juni hopade sig därför omedelbart hos Erlander flera frågor, som krävde snabba avgöranden. Medan Erlander väntade på en definitiv bekräftelse på nedskjutningen ägnade han en del tankar åt problemdefinitionen:

Än kan man ju hoppas, att något misstag föreligger, men så väl är det säkert inte. Vad kan nu detta vara? Har det svenska flygvapnet varit för närgånget? Har för många viktiga informationer erhållits genom vår verksamhet? Jag tror inte det. Jag hoppas att Nordenskiöld hållit styr på sina mannar, så att vi inte stört ryssarnas övningar. Då återstår grubbel över vad ryssarna avser. Att se om vi har något avtal med amerikanerna om hjälp i sådana situationer? Vi får väl inom den närmaste tiden klarhet.⁵¹

Statsministerns egna funderingar speglar en rationell process där han kritiskt tog ställning till såväl meddelandet som dess innehåll. Den allra första reaktionen blev att ifrågasätta äktheten

⁴⁵ Erlander, 2002: 104.

⁴⁶ Se till exempel Undéns inlägg i utrikesnämnden den 19 juni. Utrikesnämndens memorialprotokoll 19/6 1952.

⁴⁷ Ds 1992: 5, s. 76.

⁴⁸ Sverige fick klart med sin "Nato-ställning" den 3 juli. Åkermans dagbok 3/7 1952. Även Sovjetunionen hade kännedom om avtalet. Petersson, 1994:61.

⁴⁹ Telegram från utrikesdepartementet till Undén via den svenska legationen i Rom 18/6 1952.

⁵⁰ Erlander, 2002: 104.

⁵¹ A.a., s. 105f.

i meddelandet. För ett kort ögonblick uttrycktes förhoppningen att det hela rörde sig om ett misstag. Men efter att mer eller mindre omgående ha avvisat detta som ett önsketänkande övergick Erlander till att i nästa steg se kritiskt på det egna flygvapnets agerande. Inför sig själv prövade statsministern hypoteser om att krisen eventuellt kunde ha orsakats av ett för närvarande svenskt flygvapen, av en framgångsrik insamling av information eller av en dålig kontroll över de svenska flygarna. Slutsatsen av denna kritiska process blev dock att det var Sovjetunionen som bar skuld till krisen och att det nu närmast gällde att få klarhet i de avsikter som låg bakom det sovjetiska agerandet.

Den första problemdefinitionen efter DC-3:ans försvinnande hade gått ut på att det fanns ett snävare militärt syfte bakom, dvs. att stoppa signalspaningen. Men med nedskjutningen av Catalinan, som bara var ett vanligt sjöräddningsplan, blev denna definition genast mer osäker. De följande tre dagarna, fram till den sovjetiska svarsnoten den 19 juni, levde de svenska beslutsfattarna därför med flera problemdefinitioner. Förutom att stoppa signalspaningen formulerades nu även hypoteser om att Sovjetunionen ville a) pröva den svenska alliansfriheten, b) utvidga sin intressessfär i Östersjön och c) varna Sverige för underrättelsesamarbete med USA.⁵² De olika motivbilderna prövades hela tiden. När exempelvis Undén återvände den 19 juni informerades han av kabinetssekreteraren om att den jugoslaviske ministern i Stockholm, som enligt Undén var känd för att vara välorienterad om sovjetisk politik, trodde att ryssarna hade agerat utifrån militära säkerhetsskäl.⁵³ Denna information utgjorde förmodligen ett viktigt underlag för Undén när han senare i utrikesnämnden samma dag förklarade att han lutade åt att det låg militära snarare än politiska skäl bakom. Problemdefinitionen klarnade sedan ytterligare när det sovjetiska svaret överlämnades på kvällen den 19 juni. Morgonen efter antecknade statsministern i sin dagbok:

Rysk note i natt. Det var några ganska påfrestande timmar från kl. 22 till kl. 24, då jag väntade på noten. Hammarskjöld ringde och meddelade, att Sohlman kallats upp. Men det tog lång tid denna gång, eftersom ryssarna icke publicerade noten, förrän vi fått den. Redan detta var ju en hövlighet. Notens själv är klart reträtt-aktigt. Teori-makarna i U.D. har samma uppfattning.⁵⁴

Eftersom det sovjetiska svaret inte tog upp några storpolitiska frågor, utan enbart diskuterade gränskränkningar, kunde statsministern från och med nu tillskriva vissa hypoteser om vad som hade legat bakom nedskjutningarna en lägre sannolikhet. Det fanns t.ex. ingenting i svaret som tydde på några politiska överväganden. Statsministern själv drog slutsatsen att Sveriges position därmed var stark. Samtidigt bör understrykas att även om regeringen å ena sidan kunde utesluta vissa politiska motiv hade man å den andra sidan fortfarande inte fått någon definitiv bekräftelse på varför planen sköts ned. De svenska beslutsfattarna hade därför inte heller efter den 19 juni någon entydig problemdefinition att utgå ifrån.

5. Offentliggörande av nedskjutningen av Catalinan

Sedan statsministern informerats om beskjutningen av Catalinan kom han snabbt fram till att den dramatiska händelsen skulle ges offentlighet. Beslutet omgavs dock av en betydande värdekomplexitet. Exempelvis var Erlander mycket bekymrad över de reaktioner som det sovjetiska våldsdådet kunde framkalla. Bakgrunden till beslutet om offentliggörande skildras detaljerat i Erlanders dagbok:

⁵² A.a., s. 110-14.

⁵³ Undéns dagbok 19/6 1952.

⁵⁴ Erlander, 2002: 115.

Nu har jag talat med Sköld. Han delade min mening, att vi måste låta offentligheten syssla med den ryska beskjutningen av Catalinan. Inte är det heller alldeles lyckat. Nu stiger hetsen över alla gränser. Nu kommer alla gamla reaktionärer att känna nerverna dallra.

Men hur skulle offentligheten kunna undvikas? Om två besättningar har varit vittne till vad som hänt?

Undén i Rom och Hammarskjöld på väg från Harsprånget till Abisko och Torsten Nilsson i Kiruna tillsammans med Ö.B! Det är den svenska idyllen, när något händer. Det är ju tur att jag och Arne Lundberg är till finnandes här hemma.⁵⁵

Det är uppenbart att statsministern, som själv hade fått ta hand om den politiska hanteringen av konflikten med Sovjetunionen, i det här skedet av krisen börjar känna sig pressad av situationen. Detta stöds också av att han söker stöd för sitt beslut hos en av sina ministrar. Att det blev just finansministern är troligtvis en ren slump, dvs. Sköld var den ende från den inre kretsen i regeringen som omedelbart fanns tillgänglig⁵⁶. Erlanders farhågor för reaktionerna på meddelandet om nedskjutningen bekräftades så till vida att det efter offentliggörandet uppstod vissa protestyttringar på Stockholms gator, bl.a. vid den sovjetiska ambassaden. Dessa reaktioner kom senare också att, om än i begränsad omfattning, något komplicera krishanteringen genom att den sovjetiske ambassadören framförde klagomål till statsministern (se punkt 6 nedan). Noterbart är vidare att när krisen nu hamnade i offentlighetens ljus fick det stora konsekvenser för beslutsfattarna på den militära sidan. Betydligt mer tid fick nu ägnas åt att hantera relationen till den inhemska pressen. Detta illustreras med all tydlighet vid en läsning av försvarsstabschefen Åkermans dagboksanteckningar de följande dagarna: ”Besvärar i ett av pressens nyfikenhet.” (17/6), ”Jäktigt på dagen. Särkilt pressen är besvärlig.” (18/6), ”Pressen är alltjämt besvärlig, men börjar åter intressera sig för Ingrid Bergmans tvillingar.” (19/6) och ”Fortfarande hysterisk press.” (20/6).

I anslutning till beslutet om offentliggörande kan det också vara värt nämna att Erlander själv var på väg att resa bort precis när meddelandet om Catalinan nådde honom. Avsikten var nämligen att han under morgonen skulle bege sig till Norrköping för att där framträda på Kooperativa Förbundets kongress. Det var med andra ord en ren tillfällighet att den politiska hanteringen av krisen kom igång så snabbt. Vidare bör noteras att Undén inte alls befann sig i Rom, som statsministern trodde. Av utrikesministerns egen dagbok framgår att han sedan den 13 juni befann sig i badorten Amalfi, ungefär 3.5 mil söder om Neapel. Mycket anmärkningsvärt är också att Undén, till skillnad från de andra beslutsfattarna, inte omedelbart begav sig hem till Stockholm. Undén valde istället att stanna kvar i Amalfi till den 18 juni. Utrikesministerns val framstår som än mer besynnerligt om man dessutom betänker vilken lättnad som hans hemkomst innebar för Erlander: ”Undén har nu kommit hem. Jag och Hammarskjöld mötte honom vid Bromma. Gudskelov att han är hemma. Hammarskjöld är nog bra vid handelsförhandlingar, men i politiskt svåra lägen är det inte säkert att han håller.”⁵⁷

6. *Diplomatisk protest*

Innan statsministern kunde fatta beslut om en protestnot till Sovjetunionen behövde han en definitiv bekräftelse på att Catalina-planeten verkligen hade skjutits ned av sovjetiskt jaktflyg. Erlander upplevde dock att det slutgiltiga beskedet dröjde och i sin dagbok antecknade han: ”Men nu börjar det bli förbluffande att inte få höra något mer, när dock klockan är 8.20. Jag

⁵⁵ A.a., 106.

⁵⁶ Till regeringens inre krets räknades främst Erlander, Nilsson, Sköld och Undén. Ruin, 1986: 315.

⁵⁷ Erlander, 2002: 112.

har tidigare märkt hur långsamt rapporteringar sker på den militära sidan.”⁵⁸ Noteringen tyder på att det fanns vissa brister i kommunicerandet av information från den militära sidan till den politiska ledningen. Även om det inte finns någonting som visar att bristerna fick några allvarigare konsekvenser för hanteringen av krisen, bidrog de sannolikt ändå till att öka statsministerns upplevelse av osäkerhet och oro över vad som hade hänt. Samtidigt är det anmärkningsvärt att Erlander, som uppenbarligen redan tidigare hade konstaterat att militärens avrapporteringar skedde långsamt, inte hade sett till att kommunikationen flöt snabbare.

När bekräftelsen på nedskjutningen väl kom bad statsministern omedelbart att få ett utkast till en protestnot. Eftersom flera av de centrala beslutsfattarna fortfarande saknades samrådde Erlander återigen med Sköld och det blev sedan också de två som formellt beslutade om noten.⁵⁹

Noterbart är vidare att när protestnoten därefter skulle överlämnas till den sovjetiske ambassadören Konstantin Rodionov, ställdes statsministern inför åtminstone fem frågor som han omedelbart var tvungen att ta ställning till och reagera på.⁶⁰ Detta skedde som en följd av att den ryske ambassadören a) beklagade att han hade fått reda på de aktuella förhållandena först genom tidningarnas löpsedlar och från demonstranter, b) betvivlade sannolikheten och sanningshalten av meddelandet, c) erinrade om att Sovjetunionen hade begränsat sig till ett muntligt meddelande när två svenska plan 1951 kränkte sovjetiskt territorium, d) anklagade den svenska pressen för att på ett mot Sovjetunionen fientligt sätt skada de svensk-sovjetiska förbindelserna och e) frågade om beskedet om att Catalinans besättning hade räddats föranledde någon förändring i den svenska protesten. Statsminister Erlander avvisade de sovjetiska invändningarna och höll fast vid protesten. Han beklagade dock om ambassaden och ambassadören hade utsatts för obehag med anledning av demonstrationerna och lovade att vidta åtgärder för att hindra vidare intermezzon. Tilläggas kan att Rodionov i sin efterföljande rapport hem till Moskva uppgav att Erlander hade varit synbart upprörd under samtalet⁶¹. En faktor som säkert bidrog till detta var att statsministern vid samma tillfälle hade att framföra en protest mot att tjänstemän vid den sovjetiska ambassaden hade medverkat i spioneriet kring den s.k. Enboms-ligan.

7. Styrkeuppvisning av flygvapnet

Efter att flygvapenchefen Bengt Nordenskiöld på morgonen den 16 juni hade fått meddelandet att sovjetiskt jaktflyg hade skjutit ned ett svenskt Catalina-plan genomförde han några timmar senare en styrkedemonstration över Östersjön med i stort sett hela det svenska flygvapnet. Beslutet om uppvisningen fattade Nordenskiöld sannolikt helt på egen hand. ÖB och försvarsstabschefen befann sig fortfarande i Lappland och hade så vitt känt sin första kontakt med Nordenskiöld först vid återkomsten till Bromma senare på eftermiddagen. Det närmare motivet för flygvapenchefens agerande är inte känt, men senare under förmiddagen underströk han för statsministern att han var mycket angelägen om ”att ryssarna skulle få klart för sig att Sverige icke ämnade tolerera att svensk signalspaningsflygning på internationellt vatten hindrades.”⁶² En tolkning är därför att Nordenskiöld genom styrkeuppvisningen ville

⁵⁸ A.a., s. 106.

⁵⁹ Formellt avgörs regeringsärenden i Sverige genom kollektivt beslutsfattande. Utrikesministern intar dock en särställning genom att UD, förutom att vara ett departement, även fungerar som chefsmyndighet för den svenska utlandsrepresentationen.

⁶⁰ Utrikesfrågor 1952: 96f.

⁶¹ Petersson, 1994: 27.

⁶² Erlander, 1974: 311.

markera för Sovjetunionen att han inte accepterade en utvidgning av dess intressessfär och därmed en förändrad regional maktbalans.

Nordenskiöld var ingalunda ensam om att tänka i termer av militära åtgärder för att avskräcka Sovjetunionen. Liknande tankegångar fanns även hos ÖB, som framgår av hans föredragning inför regeringen på förmiddagen den 17 juni:

Rysk avvaktan jus(t) nu inför vår reaktion. Skulle här vidtagas något som kan tyda på eftergift blir det inregistrerat som en framgång och kan bli en impuls till fortsatta åtgärder mot oss. Dessa åtgärder kan komma att ytterligare inskränka vår rörelsefrihet i Östersjön och över denna, medförande allt större svårigheter att förbereda försvaret mot öster och begagna de möjligheter att utnyttja fördelarna av vallgraven Östersjön på vilket så mycket av vår försvarsstrategi bygger. Åtgärder mot fisket ej att förglömma.

Militärt sett krävs heller inga eftergifter. Vi ha resurser för att åtminstone på detta stadium hävda oss i och över Östersjön. Det kan bli svårare i ett senare mer utvecklat stadium, då ry. så att säga tagit för sig mer.

Jag anser därför att vi har att i nuvarande läge undvika varje åtgärd som kan tydas som uppgivande av internationellt erkända rättigheter. Vi bör enligt mitt sätt att se saken visa att vi äro beredda hävda dessa med vapen.

Ett korrekt men bestämt uppträdande är det som ryssar respektera.⁶³

ÖB:s föredragning ger en god inblick i den militära analysen av Catalina-affären. Situationen tolkas som att Sovjetunionen har utmanat den rådande ordningen i Östersjön och nu väntar på den svenska reaktionen. Målet för Sverige är att undvika varje eftergift eftersom detta riskerar att dramatiskt försämra vår situation. Bedömningen är också att detta mål kan nås eftersom det råder en militär styrkebalans mellan Sovjetunionen och Sverige. Slutsatsen blir att Sverige inte bör göra några eftergifter och visa att man är beredd att hävda sina rättigheter med vapenmakt. Även om ÖB:s analys ligger efter flygvapnets maktdemonstration i tiden utgör tänkesättet sannolikt en viktig bakgrund för att förstå Nordenskiölds agerande.

Inom regeringen tycks man ha delat ÖB:s uppfattning att inga eftergifter fick göras gentemot Sovjetunionen. Detta markerades t.ex. genom att man beslutade köpa in nya flygplan för att kunna fortsätta med signalspaningen från luften. Ingenting tyder dock på att regeringen någonsin övervägde alternativet med en militär avskräckning. Det förefaller inte heller som att man i förväg informerades om flygvapnets maktdemonstration eller den närmaste tiden ens var medveten om att den hade ägt rum. Exempelvis kom Nordenskiöld, som själv flög i spetsen för styrkeuppvisningen, att missa en del av det möte som statsministern hade kallat till klockan tio på förmiddagen den 16 juni och då bl.a. kabinetssekreteraren skulle presentera sitt utkast till protestnote. Erlander berättade efteråt i sina memoarer:

Av ledande militärer fanns då endast kommandör Erik af Klint på plats. Men efter en timme kom flygvapenchefen, Bengt Nordenskiöld, som personligen deltagit i flygspaningar över Östersjön. Det var sannolikt stimulerande för flygvapnets personal, men att i ett kritiskt läge ha flygvapenchefen sittande i ett jaktplan var inte särskilt lyckat för regeringen.⁶⁴

Statsministern var uppenbarligen helt ovetande om att Nordenskiöld precis hade genomfört en kraftig styrkedemonstration gentemot Sovjetunionen. Även om flygningen så vitt känt avlöpte utan incidenter så visar den med all tydlighet på frånvaron av en koordinerad svensk krishantering. Att Nordenskiöld dessutom missade mötet när den svenska protesten skulle diskuteras innebar också att värdefulla fakta och synpunkter eventuellt inte kom att beaktas i noten.

⁶³ Swedlunds dagbok 17/6 1952.

⁶⁴ Erlander, 1974: 306.

8. Flygeskort och tystnadsplikt

Efter beskjutningen av Catalina-planet hade besättningen lyckats nödlända på vattnet och gå i sina livbåtar. De ryska jaktplanen hade först efter flera skenanfall mot livbåtarna avvikit österut igen. Besättningen hade därefter räddats av ett förbipasserande västtyskt lastfartyg, som tagit med dem till Hangö i Finland där de sårade medlemmarna tagits om hand på sjukhus. När besättningens öde blev känt på eftermiddagen den 16 juni fattade den svenska flygstaben tre beslut.⁶⁵ För det första bestämde man att besättningen omedelbart skulle flygas hem. Skälen härför var sannolikt att man så fort som möjligt dels ville få klarhet i vad som hade hänt Catalinan, dels ville garantera flygarnas egen säkerhet. Verkställandet av det första beslutet gick bra, med undantag för att en av flygarna var så pass allvarligt skadad att han behövde stanna kvar för vård ytterligare ett dygn. För det andra beslutade staben att hemflygningen skulle ske under eskort av svenska jaktplan. Detta kan tyda på att man inte vågade utesluta att Sovjetunionen skulle försöka att attackera planet under hemfärden. Av allt att döma genomfördes dock flygningen utan incidenter. För det tredje beslutade flygstaben också att belägga Catalina-planet med tystnadsplikt. Anledningen härtill var förmodligen dels att haverikommissionen skulle få möjlighet att hålla sina förhör först, dels av omtanke om flygarnas egen säkerhet. Vid implementeringen av det tredje beslutet uppstod dock problem. Innan beslutet om tystnadsplikt nådde besättningen hade redan ett par av dem hunnit att besvara svenska journalisters frågor.

9. Höjd beredskap och fortsatta signalspaningsflygningar

Så snart som alla befattningshavare återvänt från Lappland hade regeringen på eftermiddagen den 16 juni en beredning med militärledningen för att överväga behovet av eventuella militära åtgärder. Statsministern, som tidigare hade fått agera mycket på egen hand, konstaterade först förnöjt att "Nu var statsrådsberedningen riktigt välbesatt."⁶⁶ Undén var visserligen kvar i Italien, men både Torsten Nilsson och Dag Hammarskjöld hade nu kommit tillbaka. Vid mötet fick ÖB i uppgift att till nästa dag lämna förslag på åtgärder. Efter snabbutredning av frågan föreslog ÖB följande dag dels en skärpt uppmärksamhet mot överflygningar, dels undvikande av varje eftergift till ryssarna. Så långt tycks beredningen på förmiddagen den 17 juni ha löpt normalt, men genom att flygvapenchefen därefter gjorde ett mycket överraskande utspel förändrades förutsättningarna för det kommande beslutet på ett dramatiskt sätt. Enligt ÖB "Flög CFV (chefen flygvapnet, förf:s anm.) upp utan förvarning och talade om allt han visste om FRA och FOA flygningarna, delvis ovederhäftigt men i varje fall mycket olämpligt just då."⁶⁷ Signalspaningsflygningarna var okända för de flesta i regeringen och Swedlund fick därför nu plötsligt försvara verksamheten inför bl.a. finansminister Sköld som, enligt ÖB, "var betänksam betr riktigheten av att man bedrev 'spioneri' från luften, inte för att man skulle underlåta något men man måste ha klart för sig riskerna! Borde klarläggas – och själv hade han inte vetat om saken!"⁶⁸ För att försvara flygningarna, som tidigare legat hos Nordenskiöld, försökte ÖB argumentera för att de i fortsättningen borde "hållas strängt i

⁶⁵ Olsson, 1987: 40-3.

⁶⁶ Erlander, 1974: 309.

⁶⁷ Swedlunds dagbok 17/6 1952.

⁶⁸ A.a.

ledningens hand”.⁶⁹ Att döma av ÖB:s dagboksanteckningar fick han därefter understöd av försvarsministern:

To(rsten) Ni(lsson) ansåg att ÖB förslag borde följas, att nya plan borde inköpas men med sådan räckvidd (höjd) att man kunde flyga längre västerut. Går det? CFV då nästa fadäs – dyrt och svårt och risk för att FRA flyg ännu längre österut för att nå desto längre! (skratt) Men ToNi arg. Efter föredragningen gav jag CFV en reprimand för hans klavertramp: han var pikerad, förstod måhända att jag hade rätt men ville som alltid icke erkänna att han gjort fel.

CFV kom senare upp till mig och ville ge en förklaring: han ansåg sig skyldig förklara för regeringen varför han flög med DC3:an, alla skyllde på honom, påfrestande osv! Jag vidhöll att han försvårat för mig och ToNi att få igång saken igen.

ToNi talade sedan om att han haft svårt klara saken i regeringen p gr av CFV uttalande.⁷⁰

Swedlunds beskrivning av vad som hände i samband med beredningen den 17 juni stöds i allt väsentligt av försvarsstabschefen Åkerman: ”CFV med och gjorde ett ovanligt dumt inlägg om FRA. Sedan vi gått lyckades T.N. (Torsten Nilsson, förf:s anm.) dock få igenom allt, trots CFV och trots Skölds skepticism. Bra gjort.”⁷¹ Ett par timmar efter beredningen kunde regeringen meddela ÖB att man hade fattat tre beslut.⁷² För det första beslutade man om en omedelbar skärpning av luftbevakningen och jaktberedskapen. För detta ändamål fick ÖB dels ett tilläggsanslag, dels rätt att kalla in personal från lottakåren. Efteråt ställde sig ÖB något frågande till vad det första beslutet egentligen innebar och han konstaterade att en ”viss skärpt bevakning anbefalld ... dock inget närmare angivet vad som göres.”⁷³ För det andra beslutade regeringen om en snabbutredning av FRA:s ställning. För det tredje fattades beslut om inköp av nya flygplan, som skulle verkställas efter snabbutredning av flygvapenchefen. Slutligen förklarade regeringen att man inte hade för avsikt att utfärda någon kommuniké efter sitt beslut, men att ÖB fick svara på frågor. Det sista beskedet, som rimligen endast syftar på det första beslutet, kan sannolikt tolkas som en medveten strävan från regeringens sida att undvika en eskaleringsprocess som höjd beredskap annars lätt kan resultera i.

Analys och slutsatser

Catalina-affären har alla kännetecken som utmärker en *kris*. Där finns inslag av hot mot betydande värden (t.ex. de upplevda hoten mot underrättelseverksamheten och rätten att flyga över internationellt vatten), tidsbrist (t.ex. i samband med haverikommissionernas arbete och den diplomatiska aktiviteten för att förekomma en sovjetisk protest) och betydande osäkerhet (Vad hände egentligen med DC-3:an? Vad hade Sovjetunionen för motiv för sitt agerande? Fanns det risk för upptrappning? osv.). Catalina-affären har vidare ett ganska typiskt *krisförlopp*. Det finns en utlösande faktor (DC-3:ans försvinnande och farhågorna att Sovjetunionen hade skjutit ned planet), en eskalering (när Catalinan skjuts ned och väntan på det sovjetiska svaret, som befaras innehålla politiska hot och krav) samt en nedtrappning (det sovjetiska svaret, som statsministern tolkade som en reträtt). Med nedtrappningen är den akuta fasen av krisen över, även om den sedan följs av ett långt diplomatiskt efterspel där länderna tvistar om var incidenterna ägde rum, om man borde anlita en internationell procedur osv. Därtill har även efterföljande svenska regeringar fått ägna sig åt eftervård av krisen genom fortsatta frågor från anhängare och spekulationer kring signalspaningen. När

⁶⁹ A.a.

⁷⁰ A.a.

⁷¹ Åkermans dagbok 17/6 1952.

⁷² Swedlunds dagbok 17/6 1952.

⁷³ A.a.

statsminister Erlander drog slutsatsen att Sovjetunionen hade slagit till reträtt hade det gått sju dagar sedan krisen inleddes. Under denna tid identifierades nio viktigare beslutstillfällen. För att ge en ökad insikt i varför de svenska beslutsfattarna agerade som de gjorde vid dessa tillfällen kommer materialet i det följande att belysas från tio analytiska utgångspunkter.⁷⁴

(1) *Beslutsenheter.* Ett framträdande drag i krishantering under Catalina-affären var att alla beslut fattades i små grupper eller av individer. Inte i något fall togs beslutet i en större grupp. Vid beslutet om höjd beredskap skedde beredningen visserligen i en större grupp, men själva beslutet togs efteråt av den inre kretsen i regeringen. Anledningen till detta mönster hänger i stor utsträckning samman med den inledande problemdefinitionen, dvs. att det förelåg ett hot mot den hemliga signalspaningen. Eftersom det var ytterst få personer som kände till denna verksamhet blev den svenska aktörskretsen mycket begränsad. De personer som förenades i ”underrättelsegemenskapen” var dels de allra högsta politiska och militära företrädarna, dels de personer som skötte den rent operativa verksamheten. Förutom att kännedom om DC-3:ans verksamhet var ett viktigt kriterium för att bli inkluderad i beslutsgrupperna, kom även tillgänglighet att spela en stor roll. Eftersom flertalet högre politiska och militära ledare var bortresta, liksom mer än hälften av försvarsstabens personal, blev ärendekoncentrationen hos statsministern och flygvapenchefen mycket stor. Centraliseringen till den högsta nivån blev också som störst under den mest akuta fasen av krisen.

Ett annat utmärkande drag var att smågrupperna i regel var mycket homogena, som t.ex. den inre kretsen i regeringen eller de militära enheterna. Även i de fall där grupperna hade en gränsöverskridande sammansättning – dels vid eftersökningarna (FRA och FOA), dels vid offentliggörandet av DC-3:ans försvinnande (FRA och flygstaben) – blev karaktären homogen till följd av det gemensamma ansvaret för underrättelseflygningarna. Sammansättningen av smågrupperna kan ha varit problematisk. När exempelvis finansminister Sköld fick reda på signalspaningsflygningarna blev hans första reaktion att peka på riskerna med flygningarna. Detta kan tyda på att ”underrättelsegemenskapen” led av ett visst grupptänkande. Vidare ska noteras att smågrupperna endast undantagsvis var av ad hoc-karaktär, dvs. såväl de militära enheterna som den inre kretsen i regeringen var mer eller mindre etablerade strukturer. Slutligen kan noteras att flygvapnet agerade mycket självständigt under krisen. I åtminstone tre fall är det anmärkningsvärt att man tog beslut, utan att först ha förankrat dem i regeringen. Detta gäller offentliggörandet av DC-3:ans försvinnande, styrkeuppvisningen av flygvapnet samt flygeskorten hem för Catalinans besättning.

(2) *Probleminramning.* Svårigheterna att fastställa varför Sovjetunionen hade skjutit ned de två planen fick en stor betydelse för den svenska krishantering. För det första tvingades beslutsfattarna att flera gånger återkomma till motivfrågan. När DC-3:an försvann växte det snabbt fram en dominerande hypotes om att Sovjetunionen ville stoppa signalspaningen. Denna problemdefinition hamnade dock i kris i och med nedskjutningen av Catalinan, som inte hade något att göra med underrättelseverksamhet, och det lanserades därför olika alternativa hypoteser. En del av dessa kunde sedan uteslutas efter det sovjetiska svaret den 19 juni, men eftersom man aldrig lyckades att definitivt fastställa de sovjetiska avsikterna eller hotets karaktär kvarstod det grundläggande problemet. För det andra präglades de svenska problemdefinitionerna av att man hela tiden utgick ifrån att det var fråga om ett medvetet sovjetiskt agerande, som hade beslutats av den högsta politiska ledningen i Moskva. Här bör dock nämnas att DC 3-utredningen från 1992 inte fann någonting som tydde på en övervägd aktion, utan man drog snarast slutsatsen att det handlade om ett på lokal nivå

⁷⁴ Se Sundelius, Stern & Bynander, 1997 kap.6.

fattat beslut som i efterhand hade saktionerats av Stalin⁷⁵. Anmärkningsvärt nog var detta en typ av förklaring som inte alls tycks ha förekommit under hanteringen av krisen 1952. Tvärtom utgick beslutsfattarna hela tiden ifrån att den högsta ledningen i Moskva hade beslutat om nedskjutningarna för att uppnå ett speciellt mål. För det tredje innebar svårigheterna med problemdefinitionen att den svenska krishanteringen inte koncentrerades till en viss typ av åtgärder, utan tvärtom kom att inkludera såväl diplomatiska som militära insatser. Rent motsägelsefullt blev agerandet den 16 juni när flygvapnet genomförde en styrkeuppvisning samtidigt som statsministern diskuterade en diplomatisk protest. I Moskvas ögon uppfattades den militära makt demonstrationen i bästa fall som enbart motsägelsefull. I värsta fall kunde den ha setts som en provocerande utmaning. Med anledning av det svenska agerandet måste frågan ställas om Nordenskiöld levde med en annan problemdefinition än statsministern. En tolkning skulle i så fall kunna vara att medan Erlander uppfattade Catalina-affären som en asymmetrisk kris, såg flygvapenchefen (liksom för övrigt även ÖB) ett mer symmetriskt förhållande mellan Sverige och Sovjetunionen.

(3) *Politiskt samförstånd.* Under den inledande veckan av krisen arbetade regeringen i ett mycket gynnsamt inrikespolitiskt klimat. Till följd av det direkta hotet från Sovjetunionen uppstod omedelbart en betydande nationell samling, som medförde att man under den akuta fasen av krisen helt kunde koncentrera sig på sakfrågan. Regeringen själv främjade också samförståndet genom partiledarkontakter och möten med utrikesnämnden. Samtidigt bör dock understrykas att kontakterna skedde helt på regeringens villkor. Det primära syftet var därför inte att fatta beslut, utan att informera om vad som förevarit och att samråda om hur Sverige skulle agera vidare på det diplomatiska planet. Regeringen hade vidare full kontroll över vad som skulle tas upp vid dessa kontakter, som t.ex. framgick av mörkläggningen av DC-3:ans verksamhet. Det inrikespolitiska klimatet förblev gynnsamt över den akuta fasen av krisen och det var först efter drygt en månad som det uppstod inrikespolitisk splittring.

(4) *Organisatoriskt profilsökande/revirbevakande konkurrens.* Hanteringen av den akuta fasen av Catalina-affären domineras i mycket stor utsträckning av de militära myndigheterna. Utrikesförvaltningens roll är jämförelsevis mer begränsad och det är först med Undéns hemkomst den 19 juni som man kan ana att en viss förändring sker. Bland de militära myndigheterna intar flygvapnet utan tvekan en särställning. Delvis är detta förstås en följd av att det just är dess plan som skjutits ned. Men därtill förefaller dess dominans även vara ett resultat av en förhållandevis stor självständighet gentemot ÖB och försvarsstaben. Det finns med andra ord ett betydande spelrum för flygvapnet att spela en aktiv roll. Genom den centrala rollen tenderar vidare övriga aktörer att bli starkt beroende av flygvapnet för information. Detta framgick t.ex. i samband med gränskränkningen, pressmeddelandet om DC-3:ans försvinnande och vid diskussionen om fortsatta signalspaningsflygningar. Till följd av den starka ställningen uppstod också en viss spänning i förhållandet till andra aktörer. Inte minst finansministerns skepsis tvingade fram förslag om att signalspaningsflygningarna i fortsättningen borde hållas strängt i militärledningens hand och ett beslut om att utreda FRA:s fortsatta ställning.

(5) *Ledarskap.* Under den första krisfyllda veckan av Catalina-affären kom två personer, statsminister Tage Erlander och flygvapenchefen Bengt Nordenskiöld, att få framträdande roller. I båda fallen var dock ledarskapsrollen mer en följd av tillfälligheter än av deras formella positioner. Under mer "normala" omständigheter hade förmodligen krishanteringen istället dominerats av utrikesministern och ÖB. Vid en jämförelse av Erlanders och Nordenskiölds beslutsstilar framstår de i flera avseenden som varandras motpoler. För Erlander tycks ledarrollen inte ha varit ett självändamål eller något som han trivdes särskilt väl med. Tvärtom klagade han vid upprepade tillfällen på att de viktigaste beslutsfattarna inte

⁷⁵ Ds 1992:5, s. 54.

fanns tillgängliga. Han berättade också uttryckligen om dels det obehag han upplevde av att de centrala ministrarna var bortresta, dels den mycket stora lättnad han kände när Undén återvände. Att särskilt Undéns frånvaro var ett stort bekymmer för Erlander understryks av hans tvivel på att Hammarskjöld skulle hålla i politiskt svåra lägen. Ett annat utmärkande drag för Erlanders beslutsfattarstil var att han inte gärna ville fatta besluten på egen hand. Endast vid två tillfällen (offentliggörandet av nedskjutningen av Catalinan och protestnoten) var det han själv som tog besluten. Nästan omgående efter de två besluten samrådde dock Erlander med Sköld, som tillsammans med Nilsson och Undén ingick i det som betraktades som regeringens inre krets.⁷⁶

På flera sätt framstår flygvapenchefen som Erlanders raka motsats. Intrycket är att Nordenskiöld närmast eftersträvade och trivdes med en mycket aktiv ledarroll. Exempelvis flög han själv i spetsen för flygvapnets styrkeuppvisning och det var han personligen som meddelade statsministern att Catalinans besättning hade räddats och att ett svenskt plan hade kränkt sovjetiskt luftrum. Därtill var det också flygvapenchefen som till stor del själv hade byggt upp och organiserat signalspaningsflygningarna. Det aktivistiska draget skapade också konflikter med omgivningen. Nordenskiöld drog t.ex. på sig statsministerns irritation efter att själv ha deltagit i en flygning och till följd därav även kommit en hel timme för sent till ett möte.⁷⁷ Han fick vidare en tillrättavisning av ÖB efter militärledningens möte med regeringen då han oombedd avslöjade allt om signalspaningen och även uttryckte sin skepsis över försvarsministerns förslag att köpa in nya flygplan. ÖB uppfattade också Nordenskiöld som en person som aldrig vill erkänna att han har gjort fel. Samtidigt är det dock långiffrån givet att Nordenskiöld själv såg sitt agerande inför regeringen som en fadäs. Tvärtom, det kan ha varit ett mycket medvetet försök från hans sida att binda upp regeringen för den typ av signalspaning som DC-3:an ägnat sig åt.

(6) *Informationshantering.* I flera avseenden kom hanteringen av information att spela en framträdande roll under den svenska krishanteringen. Å ena sidan märktes ett ökat flöde av information till den allra högsta beslutsnivån, dvs. såväl UD-tjänstemän som Nordenskiöld själv tog vid upprepade tillfällen direkt kontakt med statsministern för att berätta om den senaste händelseutvecklingen. Erlander antydde också en viss överbelastning av information när han dagen efter Catalinans nedskjutning ställde en förhoppning om att få tid över till eftertanke och analys. Samtidigt är det viktigt att hålla i minnet att det, å andra sidan, även fanns en viss brist på information. Dels fanns en betydande knapphet på information i krisens huvudfrågor, dvs. vad hade hänt med DC-3:an och varför hade Sovjetunionen skjutit ned de två planen? Dessa oklarheter präglade också flertalet beslutstillfällen.

Dels fanns en brist på information om det svenska försvarets agerande, som antyder problem i kommunicerandet av information mellan den militära och den politiska ledningen. Detta framkom t.ex. när Erlander först efter fyra dagar informerades om den svenska gränskränkningen, när han klagade på den långsamma militära avrapporteringen i samband med bekräftelsen av Catalinans öde och när han inte informerades om flygvapnets styrkeuppvisning. Fallet med gränskränkningen visar också hur viktigt det är att den politiska ledningen även får information om egna misstag för att få möjlighet att förekomma och lindra negativa konsekvenser. Slutligen kan noteras att på grund av DC-3:ans hemliga verksamhet

⁷⁶ Den bild som här framträder av Erlanders ledarskap under Catalina-affären stämmer på flera punkter in på hans generella beslutsfattarstil. Se Ruin, 1986: 333-40. Ruin menar dock även att Erlander tycktes ha "en förmåga att agera effektivt och bestämt i lägen som krävde snabba ställningstaganden. Han fungerade under stress." (a.a., s 339). Detta exemplifieras med agerandet under de dramatiska timmarna den 16 juni 1952 då Erlander, enligt Ruin, befanns "effektivt dirigerande verksamheten" (a.a.).

⁷⁷ Flera källor vittnar om att Erlander fäste en stor vikt vid att komma i tid till möten. Före riksdagsledamoten Nancy Eriksson berättar t.ex. att "Han avskydde folk som missade tiden." Eriksson, 1985: 100. Se även Ruin, 1986: 335. För en närmare analys av Nordenskiöld, se Böhme, 1996.

fick mycket tid också ägnas åt att försöka kontrollera flödet av information, som t.ex. märktes i samband med besluten om restriktioner för eftersökningarna och offentliggörandet av DC-3:ans försvinnande. Detta gjordes dock mycket framgångsrikt och signalspaningen förblev okänd för allmänheten, pressen och utrikesnämnden. Däremot lyckades man inte hemlighålla verksamheten för finansministern, som innebar att ÖB och försvarsministern fick problem när man ville få igång flygningarna igen.

(7) *Förhandlingsspel*. På den militära sidan gjorde överbefälhavaren en analys av Catalina-affären, som tyder på att han uppfattade situationen i termer av ett förhandlingsspel där Sverige och Sovjetunionen med olika medel signalerade till varandra. ÖB tolkade situationen som att Sovjetunionen hade försökt att rubba den regionala maktbalansen genom att utvidga sin intressessfär och nu avvaktade Sveriges reaktion. Hans egen slutsats var att Sverige inte fick göra något som kunde tolkas som eftergifter, utan istället vara beredd att även med militära medel hävda våra rättigheter. Mycket tyder på att detta också var syftet med flygvapnets makt demonstration efter nedskjutningen av Catalinan. Senare under affären utvecklades även ett tydligt diplomatiskt förhandlingsspel där aktörerna kämpade om eller, som i Sovjetunionens fall, försökte undvika världsoptionens uppmärksamhet. I detta spel agerade Sverige framgångsrikt genom att föreslå en opartisk internationell granskning och genom att ge ut en aktsamling till FN:s medlemsstater. Men agerandet underlättades också av en god portion tur. Hade t.ex. Sovjetunionen upptäckt den svenska gränskränkningen hade utgången i detta förhandlingsspel sannolikt blivit en annan.

(8) *Multilateralisering*. Genom förslaget att anlita en oberoende internationell instans, som t.ex. internationella domstolen, försökte Sverige få till stånd en multilateralisering av tvisten med Sovjetunionen. Ur småstatens synvinkel kan detta ses som en försvarsstrategi där stödet från den internationella rätten mobiliserades. Eftersom Sovjetunionen dock vägrade att gå med på en sådan oberoende granskning – en vägran som ytterligare stärkte Sveriges position – försökte regeringen istället få saken presenterad inför världsoptionen. Däremot gick Sverige inte vidare med en formell hänvändelse till FN. Skälen härför var att situationen inte ansågs hota internationell fred och säkerhet, att säkerhetsrådet knappast skulle göra något mer än att rekommendera en lösning och att man ville undvika en internationell politisering. I det kalla krigets miljö hade FN-vägen oundvikligen inneburit en internationell politisering av affären och en risk för tappad kontroll över krishantering.

(9) *Inläring*. Under Catalina-affären hänvisade beslutsfattarna vid ett par tillfällen till lärdomar och erfarenheter från tidigare fall. Dessa hänvisningar förekom dock främst senare under krisen och var i huvudsak koncentrerade till frågan om hur Sverige borde gå vidare på det internationella planet. Till stöd för slutsatsen att Sverige inte borde gå FN-vägen låg t.ex. USA:s agerande 1950 när Sovjetunionen hade skjutit ned ett av dess plan över Östersjön. Till stöd för slutsatsen att man borde ge ut en aktsamling låg erfarenheterna från attacken på den svenska ambulansen under Abessinienkriget. Omvänt bör också nämnas att hanteringen av Catalina-affären även kom att bilda modell för framtiden. Wilhelm Agrell har t.ex. noterat hur krishantering och upprättandet av normala förbindelser 1952 blev ”mönsterbildande” för hur problem med Sovjetunionen i fortsättningen skulle kunna hanteras.⁷⁸ Exempelvis pekar han på att det svenska agerandet i samband med 1980-talets ubåtskränkningar starkt påminner om Catalina-affären och att det t.o.m. finns stora likheter i formuleringar av enskilda noter. Härutöver kom nedskjutningarna 1952 även att utgöra en viktig erfarenhet för de fortsatta signalspaningsflygningarna. ÖB:s egen slutsats var att militärledningen i fortsättningen borde ha en betydligt bättre kontroll över verksamheten.

(10) *Sekvenskedjor och samtidighetslänkar*. Under hanteringen av Catalina-affären förekommer två tydliga exempel på hur ett handlingsutrymme starkt kan begränsas av tidigare

⁷⁸ Agrell, 1986: 97-9.

beslut. Det ena exemplet är den mycket tidiga låsningen vid att det Sovjetiska agerandet var ett resultat av ett medvetet fattat beslut i Moskva. Denna tolkning utgjorde under hela affären en ”skyggklapp” för andra och, som det i dag förefaller, mer troliga förklaringar. Det andra exemplet är flygstabens och FRA:s formuleringar i pressmeddelandet, som för mycket lång tid framöver blev den officiella versionen, men som idag framstår som ytterst märklig då signalspaning på internationellt vatten är en helt legitim verksamhet.

När det gäller frågan om samtidighetslänkar bör två slutsatser lyftas fram. För det första fick det förhållandet att Catalina-affären bröt ut i semestermånaden juni en avgörande betydelse för beslutsenheternas sammansättning. För det andra spelade förekomsten av andra frågor på dagordningen en viss roll. Catalina-affären var långt ifrån det enda problemet i relationen med Sovjetunionen vid den aktuella tiden. Normala förbindelser försvårades även av Enbom-affären, ryssarnas ensidiga utvidgning av territorialvattengränsen, uppbringandet av svenska fiskebåtar osv. Därtill framgick att även Sveriges förhållande till USA, särskilt på vapenmaterielområdet, eventuellt kunde ge en viss förståelse av affären. I sovjetisk press antydde också att sådana frågor fanns med på dagordningen i samband med Erlanders besök i USA tidigare på våren 1952. Slutligen visade fallstudien att även när helt andra frågor kommer upp på den allmänna dagordningen så kan det få en stor betydelse för krishanterare. Försvarsstabschefen, som upplevde pressens nyfikenhet som mycket besvärlig, noterade t.ex. förhoppningsfullt att pressen återigen började intressera sig för Ingrid Bergmans tvillingar.

Referenser

A. Otryckta källor

Krigsarkivet

Nils Swedlunds arkiv: dagböcker.

Rickard Åkermans arkiv: dagböcker.

Kungliga Biblioteket

Östen Undéns samling: dagböcker och ämnesordnade handlingar.

Utrikesnämndens arkiv

Utrikesnämnden: protokoll och memorialprotokoll.

B. Tryckta källor

Offentligt tryck

Aktstycken utgivna av Kungl. Utrikesdepartementet, 1952. *Nedskjutningen av två svenska flygplan över Östersjön i juni 1952*, Ny serie II:2, Stockholm: Utrikesdepartementet.

Ds 1992: 5, *Nedskjutningen av DC 3-an i juni 1952*. Rapport från DC 3-utredningen. Stockholm: Utrikesdepartementet.

Försvarsmakten, pressmeddelanden (www.mil.se).

Utrikesfrågor, offentliga dokument m.m. rörande viktigare svenska utrikespolitiska frågor 1952. Stockholm: Utrikesdepartementet.

Litteratur

- Agrell, Wilhelm, 1986. *Bakom ubåtskrisen. Militär verksamhet, krigsplanläggning och diplomati i Östersjöområdet*. Stockholm: Liber Förlag.
- Böhme, Klaus-Richard, 1996. "Bengt Nordenskiöld" i Gunnar Artéus, red. *Svenska officersprofiler under 1900-talet*. Stockholm: Militärhögskolan.
- Eriksson, Nancy, 1985. *Nancy: Nancy Eriksson minns*. Stockholm: Bonnier.
- Erlander, Tage, 1974. *1949-1954*. Stockholm: Tidens förlag.
- Erlander, Tage, 2002. *Dagböcker 1952*. Utgivna av Sven Erlander. Hedemora: Gidlunds Förlag.
- Karlsson, Michael, 1995. *Partistrategi och utrikespolitik: Interna motiveringar och dagspressens agerande i Catalina-affären 1952 och EEC-frågan 1961/62*. Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen.
- Olsson, Kenth, 1987. *Catalinaaffären. Nytt ljus över svenskarnas försvinnande*. Stockholm: Frank Stenvalls förlag.
- Petersson, Bo, 1994. *Med Moskvas ögon. Bedömningar av svensk utrikespolitik under Stalin och Chrusjtjov*. Stockholm: Arena.
- Ruin, Olof, 1986. *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946-1969*. Stockholm: Tiden.
- Sundelius, Bengt, Eric Stern med Fredrik Bynander, 1997. *Krishantering på svenska - teori och praktik*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.